

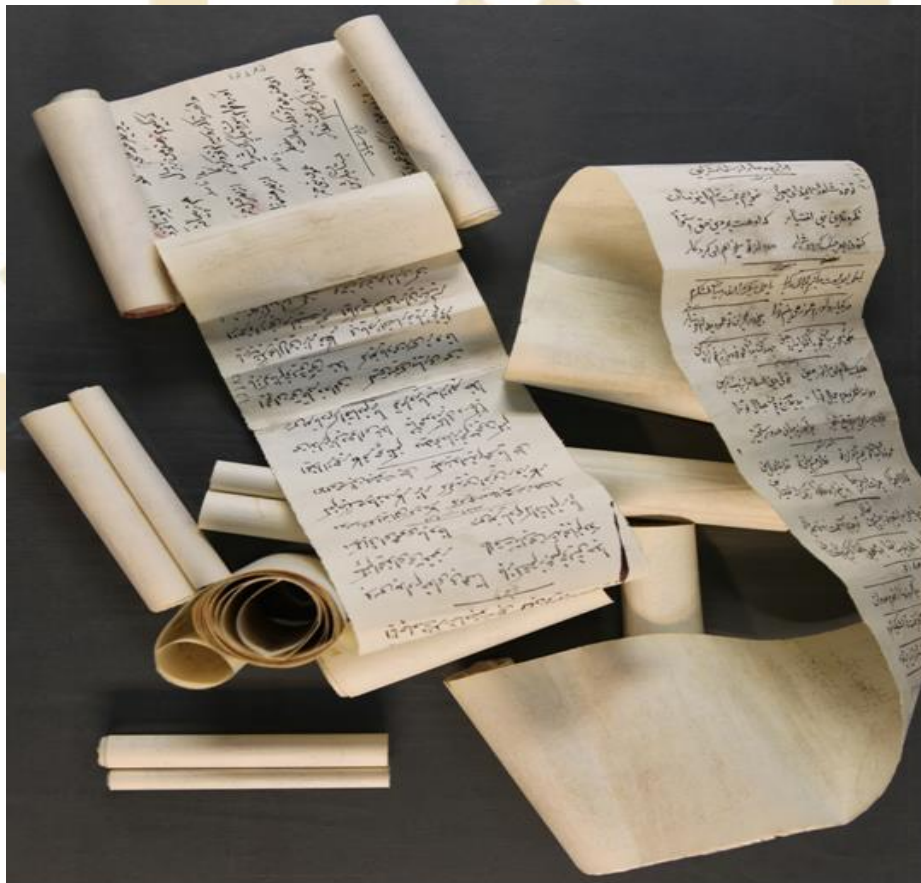
ساختار کلی طومارها در نظام اداری آستان قدس رضوی

آمنه موسوی^۱

چکیده

در آرشيو مدیریت اسناد و مطبوعات کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی اسنادی وجود دارد که مربوط به تشکیلات اداری آستان قدس از دوره صفویه تا پهلوی می باشد. در میان این اسناد طومار یا نوشته های لوله شده طویلی به طول حدود ۷۰ متر مربوط به دوره قاجار وجود دارد که در آن گزارشی از صورت هزینه هادرحوضه های مختلف و تعیین خدمات کشیکی و شرح عملکرد کارکنان در حرم و اماکن متبرکه به صورت روزانه، ماهانه و سالانه می پردازد. هدف از نگارش این مقاله معرفی طومارهایی طویل با قدمت چند صد ساله که نظیر چنین طومارهایی در هیچ یک از مراکز آرشیوی کشور یافت نمی شود.

کلید واژه های موضوعی: آستان قدس رضوی، اسناد، طومار، تشکیلات اداری آستان قدس

^۱ . کارشناس نمایه سازی اسناد سازمان کتابخانه ها، موزه ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی.

مقدمه

اسناد تاریخی موجود در مدیریت اسناد و مطبوعات کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی، بخش ارزشمندی از میراث به جامانده از دوره های پیشین است که آینه تمام نمایی از وضعیت اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و اداری در آن دوران محسوب می شود.

بررسی برگ برگ این اسناد، ناگفته هایی را بیان می کند که هر محقق و خواننده مشتاقی را با زوایای پنهان انسان ها و موقعیت دولت ها آشنا می سازد در میان این اسناد سندهایی با عنوان دفاتر اوارجه و دفاتر روزنامه چه وجود دارد. در دفاتر اوارجه گزارش صورت درآمدهای آستان قدس از محل موقوفات آستانه می باشد و دفاتر روزنامه چه گزارش صورت جمع و خرج یا هزینه های آستان قدس در حرم و اماکن متبرکه است. در میان اسناد با عنوان دفاتر روزنامه چه "طومارها" یا "نوشته های لوله شده طویلی" دیده می شود که در آن گزارش صورت جمع و خرج و شرح عملکرد کارکنان آستان قدس در حرم و اماکن متبرکه را به صورت روزانه، ماهیانه و یاسالیانه مشخص شده است. هدف از ایجاد چنین طومارهایی هنوز بر ما آشکار نشده ولی احتمال می رود جهت نظم بخشیدن به گزارشات در طول یک سال می باشد از سوی دیگر نگهداری آن ها بدین صورت باعث مصون ماندن آن ها از آسیب های مختلف می شده است و البته لوله نمودن آنها فضای کمتری را اشغال می کند. اما هدف از نگارش این مقاله معرفی طومار های طویل به طول ۷۰ متر موجود در اسناد آستان قدس با قدمت چند صدساله که در هیچ یک از مراکز آرشیوی ایران یافت نمی شود.

تعریف طومار

بجاست قبل از بررسی مضمون طومارها که در نوع خود منحصر به فرد می باشند، با معنا و ریشه لغوی این واژه آشنایی بیشتری حاصل گردد.

کلمه طومار در فرهنگ ها^۲ معانی مختلفی دارد یک معنی آن شامل قسمتی از خط عربی از نوع ثقال به گونه ای که این خط معمولا در نوشتن کتیبه های مساجد و بناهای باشکوه بکار می رفته است، معنی دیگر هرگاه خطی را از خطوط نسخ به قلم باریک نویسنده خط غبار و به قلم جلی کتابت طومار می شود همچنین واحدی برای شمارش کاغذ که معادل ده دسته کاغذ ۲۴ ورقی است و نیز وسیله زینتی که از نشانه های صدارت و امارت بوده است، به معنی نامه، دفتر و نوشته نیز به کار می رفته، اما امروزه نوشته های لوله کرده را گویند و در اصطلاح دیوانی از جمله برات و مانند آن که درازی داشته باشد که در نوشته فوق همین معنی اخیر طومار مدنظر است. طومار در واقع یک کلمه یونانی بوده که در مصر باستان کاغذ آن را از پاپیروس می ساختند.

^۲ . فرهنگ دهخدا، ذیل واژه ط و فرهنگ سخن ذیل واژه ط.

طومارهای موجود در اسناد آستان قدس رضوی

با بررسی اسناد موجود در آرشیو مدیریت اسناد و مطبوعات کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی می‌توان دریافت که کاربرد طومار در گذشته تا اواخر دوره افشاریه معنی نامه یا فرمان را داشت و اصطلاح طومار نسق که در اسناد آستان قدس در این دو دوره زیاد به چشم می‌خورد در واقع یک دستور العمل کلی توسط متولی آستان قدس به کارکنان دفتری بوده جهت نظم به تمام پرداختی‌ها و هزینه‌های مربوط به آستان قدس که طبق آن دستور العمل اجرایی می‌شد. کلمه نسق در فرهنگ‌ها به معنی دستور، قاعده، رسم، نظم و ترتیب و روش آمده است با گذشت زمان به تدریج طومار از حالت نامه خارج شده در معنی دستورالعمل‌های اداری رایج شد به طوری که در دوره قاجاریه کم‌کم طومار به گزارش‌های روزانه یا ماهانه و سالیانه تعلق گرفت. اما در سال ۱۱۶۱ ق با نوشتن طومار علیشاهی^۳ (افشار، علی قلی خان، حاکم مشهد، ۱۱۶۲ق - ؟) برادرزاده نادر واژه طومار به گزارش‌های طولانی و مفصل در تشکیلات اداری اطلاق گردید. طومار شماره ۴۷۸۵ مربوط به سال ۱۱۶۰ق موجود در آرشیو مدیریت اسناد طوماری است که در آن به صورت عملکرد کارکنان و میزان حقوق دریافتی آنها اشاره می‌شود و این تغییر عمده‌ای در نظام دیوانی آستان قدس در دوره افشاریه بوده است.

براین اساس از دوره افشاریه به بعد در اسناد آستان قدس عناوینی چون طومار مفاصا حساب (صورت حساب)، طومار صورت اجاره نامه‌ها و قبوضات، طومار عواید مستغلات آستان قدس، طومار صورت جمع و خرج صاحب جمعان، طومار صورت مصارف تعمیرات، طومار روزنامه‌چه مخارج و تعمیرات، طومار رسید پرداخت مواجب به کارکنان پنج کشیک تا سال ۱۳۴۳ق زیاد به چشم می‌خورد که عموماً طول آنها به کمتر از حدود ۵

^۳ . طومار علیشاهی: سیاهه‌ای است از کل موقوفات آستان قدس رضوی و مسجد جامع گوهرشاد که از ابتدا تا زمان تنظیم طومار شناخته بوده است که در آن موقوفات هر شهر و ولایت و غیره به تفکیک مزارع، باغات، خانات، دکانین، طواحین، تیمچه‌ها، قنات، حمام‌ها و غیره با احتساب درآمد نقدی و جنسی هر رقبه به حروف سیاق در ذیل همان شهر با ولایت ثبت گردیده است و توسط علیشاه برادرزاده نادرشاه نوشته شده است.

مترمی رسد. به طور مثال به چند مورد اشاره می شود: شماره ۳۵۹۷۵ با عنوان توجیهات و مقررات-صورت
المذکور-طومار مفاصا حساب جمع و خرج سرکار آستانه مقدسه و مسجد جامع کبیر در سال ۱۱۵۳ق،
شماره ۳۷۹۹۷ طومار جمع و خرج حاجی ملا کاظم مباشر تعمیرات در سال ۱۲۵۱ق، شماره ۴۰۱۱۶ صورت
طومار مستغلات معلومی و موجودی آستان قدس در سال ۱۲۷۵ق، شماره ۴۲۵۲۵ طومار املاک تقسیم شده
میان افراد و صورت قنادیلی که وقف آستانه شده، شماره ۴۳۵۹۵ طومار رسید پرداخت موجب به کار کنان
کشیک سوم در سال ۱۲۸۲ق، شماره ۴۲۹۹۵ طومار اجاره نامجات املاک موقوفه آستان قدس در سال
۱۲۷۰ق، شماره ۴۳۵۳۹ طومار روزنامهچه تعمیرات آستان قدس در سال ۱۲۸۳ق و غیره.

از سال ۱۲۷۳ق که طومار عضدالملک^۴ توسط محمدحسین عضدالملک قزوینی متولی باشی آستان قدس
رضوی در دوره قاجار نوشته شد تا سال ۱۲۸۵ق یعنی در دوره تولیت میرزا جعفر مشیرالدوله متولی باشی
آستانه، میرزا علی اکبر قوام شیرازی متولی باشی آستانه، میرزا محمد خان سپهسالار متولی آستانه، میرزا
محمد خان مجدالملک متولی آستانه و میرزا محمد حسین دبیرالملک متولی آستانه بعضاً طومارهایی به طول
۷۰متر نوشته شد که در نوع خود بی نظیر و منحصر به فرد هستند. در مورد علت نهیه این طومارها محاسبه
درآمدها و خرج های صورت گرفته در طول یک ماه به صورت یک جا و قابل دسترس بودن گزارشات موجود
است. همچنین طومارها فضای کمتری را اشغال می کند. طبق بررسی های انجام شده تعداد این نوع طومارها
در مجموعه اسناد آستان قدس به ۱۵۴ شماره اموالی می رسد بررسی ها و جستجوها در سایت های مختلف
نشان می دهد به جز آرشیو اسناد کتابخانه ملی^۵ که طوماری به طول ۲۱ متر در اختیار دارد سایر مراکز
آرشیوی کشور فاقد چنین طومارهایی می باشند^۶. با دقت و توجه به طومارهای فوق می توان دریافت که نظام
اداری کارآمدی در تشکیلات اداری و دیوانی آستان قدس در سال ۱۲۷۳ق شکل گرفته است.

طومارها ابتدا از قطعات کوچکتر یک یا دومتری تشکیل شده که مضمون هر قطعه از آن شامل گزارش کاملی
از صورت هزینه و شرح کاملی از عملکرد کارکنان در بخش های مختلف آستان قدس می باشد که در مجموع
از ۲۰ تا ۱۰۰ قطعه کوچک تشکیل شده است. در سربگ هر یک از این قطعات با عنوان "روزنامهچه آستانه
مقدسه و مسجد جامع کبیر" با ذکر تاریخ قمری و ترکی درج شده است. هر قطعه طومار با گزارش یکی
از کشیک های پنجگانه شروع و به گزارش از مسجد جامع گوهرشاد ختم می شود که در آن صورت اسامی
کارکنانی که جدیداً در آن روز ملتزم به خدمت شده اند و نیز کسانی که مثل سابق مشغول به خدمت هستند به
صورت جداگانه قید شده است. پس از اتمام گزارش یک روز کامل، آنرا به قطعات روز قبل با سریش
می چسبانیدند و در پایان هرماه آنها را لوله کرده و به صورت جداگانه نگهداری می کردند، اما در تعدادی از این
طومارها قطعات به صورت منظم و موازی بدون اینکه چسبیده شده باشد بر روی هم قرار گرفته است. نوع
کاغذ بکار رفته در این طومارها، کاغذ کشمیری و با خط نستعلیق ریز و هزینه های صورت گرفته با خط سیاق
نوشته شده است.

^۴. علت تهیه این طومار معرفی موقوفات و میزان درآمدها و هزینه های صورت گرفته در آستان قدس می باشد.

^۵. سایت کتابخانه ملی: www.nlai.ir

^۶. سایت موسسه مطالعات تاریخ معاصر، سایت موسسه مطالعات سیاسی، سایت حلقه کاتبان، سازمان اسناد و انقلاب اسلامی،
سایت مرکز اسناد وزارت امور خارجه، سایت مرکز اسناد ریاست جمهوری، سایت کتابخانه مجلس.

هم اکنون این طومارها در آرشیو مدیریت اسناد و مطبوعات کتابخانه مرکزی استان قم رضوی در قوطی های فلزی مدور سرداری با ابعاد ۱۰*۲۳ سانتیمتری نگهداری می شود.

معرفی طومار

الف: بزرگترین طومار

بزرگترین طومار در این مجموعه با شماره اموالی ۴۳۸۹۱ به سال ۱۲۷۸ق به طول ۶۸ متر و عرض حدود ۲۰ سانتیمتر بوده که از قطعات کوچکتر ۲۰*۴۷ سانتیمتری که در مجموع از ۸۶ قطعه تشکیل و به صورت موازی و منظم با سریش به روی هم چسبیده شده است. نوع کاغذ بکار رفته کاغذ کشمیری با خط نستعلیق نوشته شده و مضمون آن در مورد گزارش صورت جمع و خرج و شرح عملکرد کارکنان به صورت روزانه در طول یک ماه در حرم و اماکن متبرکه را به همراه دارد که به شرح ذیل می باشد.

- کشیک خانه^۷: صورت اسامی کارکنان پنج کشیک و تعیین محل خدمت آن ها در هر شبانه روز در طول یک ماه و یا یک سال اعم از خدام، فراشان، دربانان، کفشبانان، مودنان، حافظان، خطیبان و نایب خطیب، صدرالحفاظ، نایب صدرالحفاظ که با نظارت و سرپرستی سرکشیک و باشیان (سرپرست) هر کشیک اداره می شد که به صورت ذیل تقسیم بندی می شد.
- هزینه سوخت و روشنایی حرم و اماکن متبرکه اعم از سوخت انواع شمع ها، مشعل ها، چراغها و قندیل ها و تهیه روغن چراغ و هیمه که تحویل شمع (شمع ساز) آستانه می شد.
- مکتب خانه: صورت اسامی ایتم سادات مکتب خانه با اطلاع و مهر سید علی موسوی معلم مکتب خانه جهت غذای مقرری آنها که همه روزه می رسیده است و هزینه مربوط به آن
- کارخانه خادمی و زواری^۸: هزینه تأمین مواد غذایی برای شام و نهار کارکنان آستانه و زوار حرم و تهیه ظروف و غیره با اجازه و اطلاع سید صفی موسوی ناظر کارخانه و ملا حسن علی امین کارخانه و با نظارت محمد تقی رضوی مشرف (ناظر) کارخانه: به توسط محمد علی تحویلدار صورت می گرفت.
- تحویل خانه: صورت وسایل وقف و یا نذر شده که تحویل میرزا محمد هادی رضوی تحویلدار تحویل خانه با نظارت و اجازه و اطلاع میرزا محسن شریف حسینی مشرف تحویل خانه صورت می گرفت.
- کتابخانه: تحویل کتب وقفی و وقفنامه های موقوفات آستانه به کتابدار کتابخانه با نظارت میرزا داود رضوی مشرف کتابخانه انجام می شد.
- سقاخانه: صورت اسامی کارکنان سقاخانه و هزینه های مربوط به آن با نظارت ملا قربان علی مباشر(متصدی) سقاخانه انجام می شد.
- دارالشفاء: صورت مخارج دارالشفاء اعم از تهیه داروهای گیاهی، مقدار و قیمت آنها، تأمین مواد غذایی جهت تغذیه بیماران و تهیه انواع غذاها، صورت اسامی کارکنان از جمله حکیم، حکیم باشی،

^۷ . محلی که کشیک چنان تجمع می کردند.

^۸ . مهمانخانه امروزی که به امور تغذیه خدام و زوار می پردازد.

جراحان، بیمارداران یا پرستاران (اعم از زن و مرد)، ناظران، حامی و حجام (حجامت کننده) و پرداخت مواجب به آنها، صورت بیماری که در مان و یا مرخص شده اند همچنین تدفین بیماران در صحنین مقدس، صحن مدارس از جمله مدرسه علی نقی میرزا و قبرستان قتلگاه با اجازه آخوند ملا محمد حسین ناظر دارالشفاء دفن می شدند.

- کشیک خانه: صورت اجناس خریداری شده از جمله بوریا برای کشیک خانه است. در کشیک خانه خدام و دربانان محلی وجود داشته برای کسانی که خلاف کرده و قصوری از آن ها صورت گرفته که در آنجا محبوس می شدند تا به جرم آنها رسیدگی شود
- مسجد جامع گوهرشاد: صورت اسامی کارکنان مسجد و هزینه های صورت گرفته در آن با اجازه و اطلاع میرزا طاهر متولی مسجد گوهرشاد و نظارت میرزا عسکری موسوی فراش باشی مسجد گوهرشاد انجام می شد.

ب: کوچکترین طومار

کوچکترین طومار با شماره ۴۳۵۴۸ به طول حدود ۴۴ سانتیمتر و عرض حدود ۲۰ سانتیمتر بوده نوع کاغذ بکاررفته فرنگی با خط نستعلیق ریز نوشته شده است.

مضمون طومار فوق در مورد هزینه های تعمیراتی حرم امام رضا و اماکن متبرکه و برخی از موقوفات آستان قدس رضوی با اطلاع سید ابوالحسن خان موسوی امین کل موقوفات و با نظارت میرزا بابا حسینی مشرف باشی به توسط آخوند ملا اکبرعلی مباشرتعمیرات و معمارباشی آستانه به تاریخ رمضان ۱۲۸۴ق و سنه توشقان ثیل می باشد صورت هزینه کلی بکار رفته حدود هشتاد و شش تومان و هشت هزار و پانصد و چهل و نه دینار رایج نقد و مقدار بیست و یک خروار و هفتاد و پنج من گچ رسمی و ششصد تخته حمیل الوان (تخته های زیبای رنگارنگ) و مقدار هفتاد و پنج من به وزن تبریزگاه است. همچنین صورت مقدار و قیمت مصالح ساختمانی و صورت کارگران و مقدار اجرت پرداخت شده به آن ها در هر روز به صورت جداگانه و با خط سیاق نوشته شده است.

به طور مثال در روز یکشنبه ۱۶ رمضان المبارک تعمیر پشت بام حرم و سفید کردن اتاق موارد ذیل تقسیم شده است.

پشت بام حرم :	۷۸۲۵ دینار	سفید کاری اتاق :	۶۰۰ دینار
بناو شاگرد ۲ نفر	ناوه کش	بیلدار ۲ نفر	سایر ۳ نفر
بناو شاگرد ۲ نفر	سایر ۳ نفر	بنا ۲ نفر	شاگرد بنا
سایر ۲ نفر	سایر ۵ نفر	سایر ۳۰۰۰ دینار	سایر ۲۵۰۰ دینار

اجرت کوزه گچ تبادلکان ۳۰۰ دینار

اماکنی که مورد تعمیر قرار گرفته شامل خان ناصری (شامل پشت بام چاه خانه، نصب در و خورده کاری، چوب بست)، چوپخانه، ایوان صحن جدید، کارخانه زواری، نقاره خانه، مکتب خانه، انبار، کارخانه خادمی، ضریح امام رضا (ع) منبت کاری ایوان صحن جدید، اتاق، اتاق معاون تعمیرات، صحن جدید، اتاق فوق شربت خانه

مدرسه علی نقی میرزا، لایروبی چاه‌ها، تعمیر بازار خفافان، طاحونه بالا خیابان، مهمان‌خانه، ممرنهر شاهی، گنبد الله وردی خان، محکمه دارالشفاء، دور بام حرم، مخارج تعمیر یخچال (یخدان) مزرعه محراب خان، مزرعه سمزقند، الندشت مشهد و دیوار باغ محل مزبور، طاحونه بالا خیابان و همچنین تعمیر زاغوته و شمعدان حرم و تهیه حصیر برای مهمانخانه زوار است. مصالح به کار رفته در این اماکن شامل گچ رسمی، کاه، گچ تبادکان، خشت، اجر، میخ آهن، چوب ارسی، یراق، ناودان چوبی، خاک قرمز، حمیل (تخته های زیبای رنگارنگ)، آینه، حصیر و تهیه ابزار و وسایل بنایی میباشد.

نتیجه گیری

طومارهای موجود در آرشیو مدیریت اسناد و مطبوعات اطلاعات بسیار مفیدی در خصوص هزینه های صورت گرفته در حرم و اماکن متبرکه دارد که به صورت گزارش روزانه، ماهانه و سالیانه می باشد. این گزارشها هر روز به صورت جداگانه نوشته در پایان هر ماه قطعات را به هم با سریش چسبانده به صورت طومار در می آوردند. این طومارها علاوه بر صورت هزینه ها، در مورد اماکن قدیمی که اکنون اثری از آنها نیست و همچنین اسامی کارکنان و تعداد آنها که در اماکن مختلف مشغول به خدمت بوده اند و نیز مراحل اداری طی شده که به تایید متولی وقت رسیده اطلاعات بسیار ارزشمندی را در اختیار ما قرار می دهد. در این طومارها هزینه ها به خط سیاق^۹ نوشته و پس از تایید و مهر کارکنان دفتری به تایید متولی وقت آستانه می رسید. هزینه های صورت گرفته برای هر محل به طور جداگانه قید شده است، علاوه بر آن میزان حقوق کارکنان و کارگران به همراه تعداد روزهایی که مشغول به خدمت بوده اند نیز قید شده است که با بررسی میزان حقوق آنها در این طومارها در طول یکسال می توان به این نتیجه رسید که حقوق کارکنان آستانه در ماه و یا سال چه مقدار بوده و میزان کارکرد آنها چقدر است.

منابع و مأخذ

سازمان کتابخانه ها، موزه ها و مرکز اسناد آستان قدس، اسناد شماره ۴۳۸۹۱، ۴۳۵۴۸، ۴۳۸۷۸، ۴۳۸۷۹، ۴۳۸۸۶، ۴۳۸۸۷، ۴۳۸۸۸، ۴۳۸۹۱، ۴۳۸۹۲، ۴۳۸۹۳، ۴۳۸۹۶، ۴۳۹۰۹، ۴۳۹۱۰، ۴۳۹۱۳، ۴۳۹۱۴، ۴۳۹۱۵، ۴۳۹۲۲، ۴۳۹۲۵، ۴۳۹۲۷، ۴۳۹۲۸، ۴۳۹۳۰، ۴۳۹۳۴.

^۹ . خطی که در دفاتر برای صورت حساب ها انجام می شد.